

Ушбу мезондаги иттифоқ ва ихтилоғли нуқталар (Салафийлик 6)

05:00 / 13.03.2017 2942

Ушбу боб аввалида бир нарсаны эслатиб ўтмоғимиз лозим. Бу мезон қоидаларининг барчаси ҳам ушбу соҳа уламолари тарафидан бирдек қабул қилинган эмас.

“Ушбу соҳа уламолари” деганимизда, биз аввало ўз-ўзидан араб тили олимлари ва мутахассисларини назарда тутмоқдамиз. Зоро, наsslар тафсири қоидалари- нейтрал, ҳеч кимга ён босмайдиган холис қоидалар бўлиб, улар луғавий далолатлар ва тушунчалар масдарларидан олинган бўлади. Модомики, ҳолат шундай экан, табиий тарзда, бу қоидалар тилшунослар ва араб тили мутахассисларига мурожаат қиласди. Қуръон ва суннат наsslари араб тили сийғаларида ворид бўлганлигини инобатта олсак, у ҳолда бу наsslар ҳам араб тили далолати ва баёний қоидаларига бўйсунишини тушуниш мушкул эмас. Ушбу қоидалар соф луғавий қоидалар бўлиб, улар бирон дийний ёки фикрий мазҳаблар таъсири остида бўлмайди. Бизнинг “нейтрал, ҳеч кимга ён босмайдиган холис қоидалар” сўзимизнинг маъноси шудир.

Ушбу қоидаларнинг кўпларига луғат олимлари иттифоқ қилган бўлсалар ҳам, уларнинг айримлари ихтилоғли қоидалар саналади. Ҳудди мана шу ихтилофлар, илми калом ва Ислом шариати уламоларидан бўлган изланувчилар ижтиҳодларида ўз аксини топади.

Қуйида биз уларга мисоллар келтириб ўтамиз.

Биринчи мисол:

Араб тили олимлари, “лафзларни тафсир қилишда аввало ҳақийқий маънони олиш лозим” қоидасига иттифоқ қилганлар. “Мажозий маънога

эса, мъянони кенгайтириш, ёки таъкидлаш, ёхуд ташбих зарурати бўлган пайтларида ўтилади. Агар ушбу заруратлар топилмаса, лафз ҳақийқий мъяносида ишлатилиши қатъийдир.[\[1\]](#)”. Мазкур ижмось Ислом шариати уламолари ижтиҳодига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Улар наассларни мана шу қоидага қўра тафсир қиладилар. Аллоҳ таолонинг китоби ва Расулуллоҳ с.а.в ҳадисларида ворид бўлган калималар, агар юқоридаги уч зарурат бўлмаса, ҳар қачон ҳақийқий мъяносида тушунилади.

Юқоридаги қоиданинг ёнида араблар “мажоз кўпайиб кетса, ҳақиқатга етиб олади” деган сўзни ҳам айтганлар[\[2\]](#). Яъни, араблар урфида калима ёки жумлани мажозий мъянода қўллаш кўпайиб кетса, мажозий мъянода қўллаш омма орасида кенг ёйилса, у ҳолда бу мажоз ҳақиқат сифатларини олади. Шунингдек, у ҳақиқатнинг мажозга ўтиши учун қўйилган зарурат шартларини соқит қилади. Зеро, калима ёки жумланинг мажозий мъянода кенг қўлланиши, уни ҳақийқий мъяно даражасига етказиб қўяди.

Уламолар, араблар амал қилиб юрган ушбу тўлдирувчи қўлланмаларни амалга оширишда турлича йўл тутдилар. Яъни, “таҳқийқул манот” (хукмлар билан иллат орасида боғлиқликни текшириб топиш) борасида ихтилоф қилдилар.

Баъзи олимлар, калимадаги мажозий мъянонинг кўп қўлланиши ва халқ орасида кенг тарқалганини эътиборга олиб, ўша калиманинг ҳақийқий мъяносини эътибордан четга чиқазганлар. Бунга мисол: “Мен бу дараҳтдан едим” ёки “Мен ушбу қозондан овқатландим” деган каби. Ушбу мисоллардаги ҳақийқий мъяналар эътиборга олинмаслиги барчага мъалумдир. Бу иккала мисолларда ҳам ҳақийқий мъяно ўрнини, “дараҳт мевасини ейиш” ва “қозонда пишган таомдан ейиш” каби мажозий мъяно эгаллагандир. Шофеъийлар, ҳанбалийлар ва жумҳур мусулмон олимлар худди мана шундай қарашга эгадирлар.

Бошқа олимлар эса, одамлар мажозий мъяналарини тушунишлари машҳур бўлган калималардаги мажознинг кенг тарқалганлигини эътироф қилсалар ҳам, аммо ушбу калиманинг ҳақийқий мъяносини бира тўла унутдириб юбормаганлар, эътибордан четга чиқазмаганлар. Бу мазҳаб уламоларига кўра, гарчи одамлар оммаси орасида мажозий мъяно кенг тарқалган бўлса ҳам, аммо айримлари, ушбу калимадан унинг ҳақийқий мъяносини ҳам тушунадилар ва бу калималарни ҳақийқий мъянода қабул қиладилар. Масалан: “Мен дарёдан ичдим” ёки “Мен фалончининг хонадонига қадам босмадим” каби. Одамлар, мазкур мисоллардан, аввало мажозий мъянони тушунадилар. Зеро, ушбу мисолларда одамлар орасида ҳақийқий мъянодан

кўра мажозий маъно кенг тарқалган. Одамлар биринчи мисолдан, “кишининг дарё сувидан ичган” лигини тушунадилар. У хоҳ коса билан, ёки бирон нарса воситасида ичсин, бунинг фарқи йўқдир ва у ўз сўзида содиқдир.

Иккинчи мисолдан эса, кўпчилик, “киши фалончининг хонадонига кирмаган” лигини тушунадилар. Чунки эл орасида ҳудди мана шу маънолар маъруф ва машҳурдир. Ушбу маънога кўра, агар киши фалончининг хонадонига бутун жасади билан кирмасдан, фақатгина қадам босган бўлса, у ўз сўзида содик саналади. Бу маъноларда тушунган кишиларни ёлғончи дейилмайди.

Ушбу мисоллардан, кўпчилик мажозий маънони тушунсалар ҳам, аммо одамлар ичида ҳақийқий маъноларни тушунадиган кишилар бордир. Одамларнинг барчаси ҳам ҳақийқий маъноларни тамоман тарк қилмайдилар. Гоҳида кимлардир “мен бу дарёдан ичаман” деб қасам ичиши мумкин. У бу сўзи билан ҳақийқий маънони ирода қилган бўлади. У дарё бўйига келиб, тўғридан-тўғри дарёдан сув ичиши мумкин.

Шунингдек, гоҳида киши “мен фалончининг хонадонига оёғимни босмадим”, ёки “Аллоҳга қасамки, мен фалончининг хонадонига оёқ босмайман” дейишлари мумкин ва улар бундан ҳақийқий маънони ирода қиласидилар. Яъни, киши фалончининг хонадонига қадам босиши билан сўzlари амалга ошган бўлади.

Ҳанафий мазҳаби уламолари, калималарни ҳудди мана шу тарзда тафсир қилгандар. Бу мазҳабга кўра, ҳалқ ичида мажозий маъно кенг тарқалган бўлса, омма бу маънога кўнишка ҳосил қилган бўлса, гарчи ҳақийқий маъно амалда бўлса ҳам, калималарни мажозий маънода тафсир қилиш жоиздир [3].

Юқоридагилардан маълум бўладики, ушбу ихтилофнинг асосий сабаби, ибн Форис, ибн Жаний ва Сибавайҳ каби араб олимлари “(**қўлланишда**) **мажоз кўпайиб кетса, у ҳақиқат (мавқеъи)га етиб олади**” қоидасидаги “кўпайиб кетиши”дан нима ирода қилинганини изоҳлаб бериш бўлган.

Араблар сўзлашувига эътибор берилган чоғда, уларнинг ўзлари ҳам мана шу сермаъно калималар маъноларини чегаралаш ва бу маъноларни чегаралаш шартлари хусусида ихтилоф қилгандари маълум бўлади.

Таъвил ҳақида баҳс қилган Ибн Жаний “ал-Хосаис” китобида ҳудди мана шу нарсани баён қилиб ўтганлар. Бироз кейин, биз ҳам бу мавзууни ёритиб ўтамиз, инша Аллоҳ.

Мазкур қоида натижасида, каломни таъвил қилиш ёки қилмасликда унга эргашиш лозим бўлган муҳим бир манҷаж юзага келди. Бу борада, қоидаларнинг муттафақи ва мухталафининг фарқи йўқдир.

Таъвил эҳтимоли мавжуд бўлган, таъвил қилиш мумкин бўлган калималар аввалида “зоҳир” туради. Зеро, “насс” ҳеч қачон “зоҳир”нинг эҳтимолига бўйсунмайди. Зеро, у шунинг учун ҳам “насс”дир. “Зоҳир”ни, авваломбор, ҳеч қандай таъвилсиз зоҳирий маънога ҳамл қилмоқ лозим. “Зоҳир” таъвил қабул қилиши учун унда икки шарт топилиши лозим. Биринчи шарт: ўша зоҳир лафз ирода қилинаётган таъвилни қабул қилиши шарт. Ушбу шартга кўра, лафз ва таъвил қилинаётган маънолар орасида луғавий қўлланиш, ёки урфдаги истеъмол, ёҳуд шу каби ўша калимани ҳақийқий маънодан мажозий маънога ўтказишни талаб қилувчи қандайдир боғлиқлик бўлиши керак. Бордию лафз ва таъвил қилинаётган маънолар орасида ҳеч қандай боғлиқлик топилмаса, у ҳолда бу таъвил ботил ҳисобланади. Бундай таъвиллар ботиллиги мисоли ҳудди шерни эшакка, дарёни тоғга, дарахтни кишига таъвил қилиш ботил бўлганига ўхшайди. Иккинчи шарти эса, аслида кучли бўлмаган маънони зоҳирий кучли маънодан устун қўйишни, зоҳирий маънони эса кучсиз санашни тақозо қилувчи далил топилиши керак.

Кўпинча бундай далиллар луғавий бўлади. Араблар секин-аста муайян бир лафз ёки таркибни мажозий маъноларда ишлатишни бошлаган пайтларида улар орасида қандайдир боғлиқлик асносида амалга оширдилар. Улар кейинчалик мана шу мажозий маъноларни ҳақийқий маъно ўрнига ишлата бошладилар. Одамлар ўша лафз ва таркиблар хусусида араблар ортидан эргашдилар. Одамлар араблар ортидан лафзларни араблар ичida ишлатиладиган мажозий маъноларга таъвил қила бошладилар. Улар араблар ундан юз ўғирган, истеъмолда ишлатмай қўйган қадимий ҳақийқий маъноларни ишлатиш билан, ўзларича бирон янги луғавий истилоҳ ихтироъ қилмадилар. Зеро, араблар тили ва истилоҳлари араб тилидаги матнларни англаб тушуниб етишда асосий ҳужжатлардан ҳисобланади.

Масалан, араблар “سی طول ای ماق قاسیل عرب” ёки деб айтадилар. Аммо ҳеч ким бу гапларнинг зоҳирий маъносини ирода қилмайди. Биринчи мисолда, араблар “жанг оёқقا турди” десалар ҳам, бундан мажозий маънодаги “жанг шиддатли тус олди, кучайиб кетди” деган гапни айтмоқчи бўлган бўладилар. Иккинчи мисолда эса, “жанг қизиб кетди” десалар ҳам, бундан “жанг кучайиб кетди” деган мажозий

мъянони ирода қилган бўладилар.

Араблар каломида мана шу тарздаги истилоҳ ва таркиблар жуда кўп учрайди. Бу истилоҳ ва таркиблар мазмунини тўғри англаш учун уларнинг сўзлари ва таркибларига дикқат билан эътибор бериб, улар билан танишиб чиқиш лозим.

“ал-Хосааис” китоби муаллифи ушбу баҳсни кенг ёритиб ўтган ва дикқат-эътиборини арабий калом руҳиятини ҳис қилиш, уни яқиндан таниш, асосларини ўрганиш аҳамиятига қаратган. Шу мақсадда, ўз китобида алоҳида боб ажартиб, унга “Араб тилини билиш омонлик берадиган дийний эътиқодлар боби” деб ном берганлар. Бобни қуйдаги иборалар билан бошлаган:

“Билгинки, ушбу боб китоб боблари орасида энг қимматлилариданdir. Ундан фойдаланиш бирор ғоя учун (васила мъяносида) эмасdir, унинг ортида ниҳоя йўқdir, (чунки унинг ўзи ғоядир, ниҳоядир). Бундай дейишимизга сабаб, шариат аҳли орасида ҳақ йўлдан озганларнинг кўпи луғат мақсадини билмаслиги, луғат мъяносига олиб борувчи олий йўлни билмасликлари туфайли ўша ёмон оқибатларга дучор бўлганлар. Уларнинг ақлларини чалғитган, заифлаштирган нарса уларнинг худди мана шу мукаррам юксак луғат борасидаги заифликлари эди. Ваҳоланки, барчага (яни, бутун инсониятга) мана шу луғат билан хитоб қилинган. Жаннат ва дўзах барча жиҳатлари билан мана шу тил орқали (инсонларга) намоён қилинган.”

Аммо шундай бўлсада, ушбу далил ҳам нисбийликни қабул қиласи, у ҳам дақиқ чегаралардан йироқ. Зеро, бу каби таркиблардаги мажозий мъяномлар қўллануви бошқа таркибларда ҳам бирдек нисбатда ишлатилмайди. Айрим таркиблар борки, уларни зоҳирий мъянода тушуниш умуман имконсиз бўлиб, уларни таъвил қилиш вожиб бўлади.

Айримларини эса, гарчи одатда жуда кам ишлатилаётган бўлса-да зоҳирий мъяно билан тушуниш мумкин.

Мана шу сабабларга кўра, уламолар таъвил қилиш борасида ихтилоф қилганлар. Бир тоифа олимлар эҳтиёт чорасини кўрганлар ва зоҳирий мъяномга ҳамл қилиш умуман имконсиз бўлганлиги боис лафзларни фақатгина таъвил мъяноси билан тафсир қилганлар.

Бошқа олимлар эса, араблар ичидаги мъяном ва машҳур бўлганлиги учун таъвил қилса бўлади, дейиш билан кифояланганлар.

Биз санаб ўтган омиллар туфайли, усул фиқұрттың илмидаги таъвил боби -гарчи қоидалар ва муттафақ шартлар атрофида жамланған бўлса ҳам- имомлар орасида татбиқотдаги ихтилофларни ўз ичига олгандир.

Бу ихтилофларнинг барчаси, уламолар таянаётган далил табиати, лафзларнинг арабий далолати муқоясасидан олинган маънолари ва араблар одатини синчиклаб ўрганиб чиқиш орқали ҳосил бўлган хуносаларга кўра юзага келгандир. Чунки, араблар ўзлари ҳам бир калимани гоҳида мажозий маънога таъвил қилсалар, гоҳида ҳудди шу калимани зоҳирий маънода тушунгандар.

Бу фан олимлари таъвил бобини чегаралаш, каломни мутакаллим ёки шориъ тарафидан қасд қилинган маъно арқонига боғлашнинг қатъий йўлини топа олмадилар. Аслида, улар бу борада жуда дақиқ изланишлар олиб бордилар. Юқорида биз зикр қилиб ўтган шартлар топилгандан кейин ҳам, олимлар таъвилни қисмларга бўлдилар. Биринчиси: “таъвийлун қорибун”- яъни, зоҳирий маънода тушунишдан кўра, таъвил қилишга яқинроқ бўлган қисм. Бундай қисмдаги лафзларда таъвил қилишга ундовчи омиллар яққол сезилиб туради. Бу қисмга мансуб лафзларни таъвил қилишда ихтилоф йўқ. Иккинчиси: “таъвийлун баъийдун”. Яъни, лафзни таъвил қилишга ундовчи омиллардан кўра, уни зоҳирий маъносида қолдиришни тақозо қилувчи омиллар кучли бўлган қисмдир. Бундай лафзларни ҳеч ким таъвил қилишга уринмайди. Учинчиси: “таъвийлун муҳтамилун”. Бундай лафзларда икки тараф баробар келади. Лафзни на зоҳирий маънога, ва на таъвилга буришга аниқ далолат топилмайди. Калом ҳар иккаласи орасида иккиланиб қолади. Баъзи олимлар наздида, лафзни зоҳирий маънода қолдириш керак дейилса, айримлари уни таъвил қилмоқ керак, деган тушунчада бўладилар. Ва уларнинг ҳар бири, ўз ижтиҳодини Шориъ мақсадига яқин, деб ҳисоблайди.

Бундан ташқари, олимларнинг бири “таъвийлун қорибун” деган таъвийлни, бошқа бири “таъвийлун баъийдун” деб ҳисоблайди. Ва ҳоказо, мана шу тарз бир қанча ихтилофлар мавжуд бўлиб, инша Аллоҳ кейинроқ, ақийдавий ва сулукий ҳукмларга доир бўлган ушбу ихтилофий нуқталарга мисоллар ва намуналар келтирамиз.

Иккинчи мисол:

Уламоларнинг “мафҳумул мухолафа”ни эътиборга олиш ҳақидаги ихтилофлари. Уламолар, араб тилида “мафҳумул мухолафа” далолатининг асли бор ёки йўқлиги, ҳақида ихтилоф қилдилар. Эшитувчи сўзловчининг сўзларидаги хослашдан фақатгина зикр қилинган нарсани тушуниб, зикр қилингандан бошқаларига нисбатан эса ҳукмни эътиборсиз қолдиришига “мафҳумул мухолафа” дейилади.

Ихтилофнинг асосий сабаби, араб тили билан шуғулланган Сийбавайҳ, ибн Анборий, Саоълибий ва ибн Жаний каби кўплаб тилшунослар, луғатнинг собит бўлиши ва унинг далолати қатъий бўлиши учун ўша тил ўз эгалари тарафидан тортишув ва шубҳалардан холи, мутавотир тарзда нақл қилиниши лозим, деган қарашни билдирганлар. Аммо луғат эгаларидан баъзилариғина нақл қилган, унда тавотур шартлари топилмаган луғатлар борасида эса, улар ихтилоф қилганлар. Кўпчилик олимлар, бундай лафзлар “зонн”ни ифодалайди, десалар, бошқалари, бундай лафзлар илмни ифодалайди, унга эҳтимолларни киргизиш дуруст эмас, дейдилар. Айрим олимлар эса, агар қорийна билан келса илмни ифодалайди, акс ҳолда йўқ, деганлар[\[4\]](#).

Араб тили мутахассислари қарорига биноан, уламолар “мафҳумул мухолафа”дан олинадиган далолат қадру қиммати ҳақида иккига бўлиндилар.

Биринчи қисм олимлар; Яьни, жумҳур олимлар фикрича, “мафҳумул мухолифа” ҳужжат ҳисобланади. Улар ўз сўзларига луғавий бир қанча далиллар келтирганлар.

Иккинчи қисм олимлар. Яьни, асосан ҳанафийлар ва Имом Ғаззолий ҳамда унинг шайхи Имом ул-Ҳаромайн каби айрим шофеъийлар наздида, мутакаллимнинг хослаши мазкурдан бошқалардаги ҳукмни йўққа чиқазмайди. Улар ўз мазҳаблариға қуидагиларни далил қилиб келтирганлар. Биринчидан; араблар тарафидан бу ҳақида мутавотир нақл собит бўлмаган. Иккинчидан; агар унга амал қилинадиган бўлса, “мафҳумул мухолифа”дан бошқа кўплаб фойда ва далолатлар беҳуда кетиши мумкин. Модомики, бундай эҳтимол мавжуд экан, уни далил қилиш нораводир, аммо “мафҳумул мухолифа”дан ташқари яна қўшимча қарийналар бўлса, у ҳолда эътироҳ йўқдир[\[5\]](#).

Мазкур ихтилофларнинг асоси, Ислом шариати уламолари орасидаги яна бир қанча далолавий масалаларга ҳам сабаб бўлгандир. Ваҳоланки, Ислом шариати уламолари нассларни тафсир қилиш ва улардан ҳукмлар олишда

ягона, барчани жамловчи манҳажга иттибοз қилиш зарур эканлигига иттфоқ қилганлар.

Шу туркумдаги ихтилофлардан бири, амр сийғасининг ташқи қорииналардан холи пайтидаги далолати ҳақидадир. Жумхур мазҳабига кўра, ташқари қориинлардан холи келган амр сийғаси вужубни тақозо қиласди. имом Розий, бу кўплаб фуқаҳо ва мутакаллимлар мазҳабидир, деганлар. Имом Шофеъий р.а мазҳаби асоси ҳам мана шудир. Лекин имом Ғаззолий р.а каби бир тоифа олимлар, токи қорииналар топилмагунча, амр сийғасига маъно беришдан тўхтаб туришни маъкул кўрганлар.

Ушбу груп олимлар, амр сийғасининг вужуб, ёки надб, ёҳуд ибоҳа учун келганлиги ҳақида қатъий далил топилиши керак, дейдилар. Улар бу сўзларига қўшимча қилиб, ушбу далил ёки ақлий, ёҳуд луғатдан бўлган нақл бўлмоғи лозим. Ақлга келсак, у тил борасида ҳеч ишга ярамайди. Нақлга келсак, у оҳод ёки мутавотир бўлиши мумкин. Луғат оҳод йўл билан событ бўлмайди. Араб тилида “افع” амр сийғаси вужубга далолат қилиши мутавотир тарзда нақл қилинмаган. Демак, бу борада қатъий бирор гап айтиш мумкин эмас, балки аниқ бирон сўз айтиш учун ташқи қорииналар қидириш лозим, дейдилар.

Учинчи мисол:

Наҳий сийғаси қатъий тарқ қилишни, яъни, таҳриймни талаб қилганидан ташқари яна нималарга далолат қилишлиги, уламолар орасида баҳс ва мунозара ўрнидир.

Наҳий сийғасининг ўзи -агар қорииналар бўлмаса, мустақил равишда-қайтарилиган феълнинг фасоди ёки ботиллигига далолат қиладими? Зоро, феъл ботилга чиқиши билан, у ўз ортидан шаръий натижжаларни эргаштириб келолмайди. Ёки наҳий сийғаси далолат қиладиган ҳар қандай нарса ўз бажарувчисини иқобга дучор қиладими? Аммо ақлнинг сиҳҳати ва бутлонига келсак, у ҳақида сукут сақлангандир. Унинг ҳукми қорииналар ва бошқа далиллар орқали маълум бўлади.

Жумхур уламолар, луғат наҳий сийғасининг қайтарилиган феъл бажарувчисини танбех ва иқобга дучор қилишдан ортиғига далолат қилолмаслигига иттифоқ қилганлар. Улар бу хусусда, наҳий сийғаси юқоридан қўйига нисбатан бўлаётган чоғда қатъий тарқ талабига далолат қилишини назарда тутганлар. Аммо бу феълнинг саҳих ва ботилга оид ҳукмига келсак, наҳий сийғасининг ўзи мустақил равишда бунга далолат

қилолмайди, балки у ташқи қорийналарга муҳтождир.

Барчамизга маълумки, байъ, никоҳ, намоз, талоқ ва шу каби нарсалар борки, улар саҳих ва ботил сифатлариға эга бўлиб, уларга нисбатан шаръий нормалар мавжуддир. Мана шу каби шаръий нормалар мисолида ташқи қорийналарни излаган ва бу қорийналар асосида шориънинг қайтарилган феълни бажарган кимсага нисбатан кўрилган чораларини ўрганиб чиққан уламолар муттафақ бўлган нуқталарга келиб тўхтадилар. Аммо, улар иттифоқ омиллари мукаммал бўлмаган ишлар юзасидан эса ихтилофга тушдилар.

Уламолар бирор ишга боғлиқ бўлган наҳий сийғаси, ўша ишга боғлиқ бўлган ташқи сабабга эмас, балки унинг зотига тегишли бўлган ҳар қандай феълнинг ботил эканига иттифоқ қилгандар. Албатта бу, бундай феълларни қилган кимсалар иқобга гирифтор бўлишларини ҳам ифодалайди. Аслида Шореъ тарафидан, агар ўша феъл саҳих ҳолда топилса, унга боғлаб қўйилган асарлар мавжуд эди. Феъл бутлонга маҳкум бўлган пайтда эса, Шореъ унга боғлаб қўйган ўша асарлар амалга ошмайди. Бунга, таҳоратсиз намоз ўқиши, киши ўз маҳрамларидан бирини никоҳлаб олиши ва ўзи эга бўлмаган нарсаларни сотиши кабилар мисол бўлади.

Уламолар иттифоқ қилолмаган нуқта бу - наҳий сийғаси феълнинг ўзига эмас, балки унинг ташқи сифатига тегишли бўлган ўринлардир. У шундай ташқи сифатки, уни ўша феълдан ажратиб олиш имкони мавжуд. Бунга мисол сифатида, Шориънинг кишини бироннинг ҳовлисини, унинг изнисиз, бирон нарсага ишлатишидан, ёки қарзни узишга қодир бўла туриб, ундан қочиши ёхуд уни узишдан қочиш мақсадида нималар биландир машғул бўлиб олишидан бўлган қайтариқларини келтириш мумкин. Киши ўзганинг ҳовлисида, соҳибининг ижозатисиз, ҳатто намоз ҳам ўқиши мумкин эмас. Зеро, шариатда ўзганинг ҳовлисида, эгасининг рухсатисиз намоз ўқишдан қайтарилгандир. Барчага маълумки, киши намоздан қайтарилган эмас, балки у қайтарилаётган нарса ўзганинг ҳовлисида рухсатисиз намоз ўқишиликдир. Бироннинг ҳовлисида намоз ўқишилик намоз жавҳаридан айри нарса эканлиги ҳаммага маълумдир. Киши, унинг тарафига ҳақдорнинг ҳаққини талаб қилиш учун келаётганини кўриб, дарровда намозга шурӯй қилиб олишлиги, шариатга кўра манъ қилингандир. Бу ўринда ҳам киши намоздан манъ қилинаётгани йўқ, балки у ҳақдорнинг ҳаққини беришдан қочиши мақсадида намоз ўқишдан қайтарилгандир. Бу масалага қўшимча сифатида, жумъа куни, пешин вақтида савдо-сотик қилиш ва ўзганинг

пичоғи билан, унинг рухсатисиз, қурбонлик қилиш кабиларни келтириш мумкин.

Жумҳур уламолар наздида, бундай феълларни қилган киши иқобга дучор бўлса ҳам, аммо унинг ушбу феъли саҳиҳ ва уларга кўра шаръий асарлар тартиб топади. Чунки, наҳийни тақозо қилаётган нарса ўша феълларнинг ўзи эмас, балки уни бажарувчисидаги шаръий мазмум сифатлардир.

Аммо, бу масалада жумҳур уламоларга имом Аҳмад р.а, Жибоий ва айрим мутакаллимлар мухолиф чиққанлар. Уларнинг мазҳабига кўра, наҳий сийғаси феълларни умуман бутлонга олиб боради. Уларнинг ўз сўзлари га келтирган далиллари Расулуллоҳ с.а.в нинг “وَهُوَ أَنْرَمٌ مِّنْ كُلِّ لِلْهٖ إِلَّا رَبُّ الْعَالَمِينَ” (Бизнинг амримиз бўлмаган ҳар бир нарса мардуддир) саҳиҳ ҳадисларидир. Жумҳур уламолар ушбу ҳадиснинг саҳиҳ эканлигига шубҳа билдирмаганлар ва уни қабул қилиш лозимлиги ҳақида ҳеч қандай тараддуд ҳам қилмаганлар. Аммо бу ҳадиснинг маъноси хусусида, улар бошқа шаръий далилларни ҳам синчиклаб ўрганиб чиқиб, ““مِنْ كُلِّ لِلْهٖ إِلَّا رَبُّ الْعَالَمِينَ” сўзидан мурод, наҳий сийғаси унинг зотига тегишли бўлган феъллардир”, дедилар. Улар бу ҳадисни биринчи турдаги, барчалари иттифоқ қилган “муҳарромун лизотихи”га далил қилдилар. Аммо асли машруъ ва матлуб бўлиб, кейинчалик ташқи, янги сифатлар сабабли қайтарилган феъллар бу ҳадис мазмуни остига кириши ҳақийқатдан анча йироқдир.

Мана шу ихтилофга биноан, тортиб олинган ерда ўқилган намоз, жумъя намози пайтидаги тижорат, ҳар иккаласи имом Аҳмад р.а ва асҳоблари наздида ботилдир. Аммо бошқа имомлар наздида эса, саҳиҳдир.

Тўртинчи мисол:

Уламолар лафзларнинг “хос” ва “ом”, “мутлақ” ва “муқайяд”ларга бўлинишига иттифоқ қилганлар. Шунингдек, улар бу лафзлар таърифи ва мана шу сифатлар унга мувофиқ келган лафзлар борасида ҳам иттифоқка келганлар. Уламолар “хос”, “ом”, “мутлақ” ва “муқайяд”ларнинг чегараси хусусида асло ихтилофга тушмадилар.

Уламолар иттифоқига кўра, ҳукмларда ворид бўлган “ом” лафзи умумга далолат қиласи ва ўша ҳукм умумнинг барча аъзоларини ўз ичига олади. Бордию ўша “ом” лафзига мансуб аъзолардан иборат бўлган маҳсус аъзоларни ўз ичига оловчи мухолиф ҳукм келиб қолса, у ҳолда ана шу

иккинчи ҳукм истисно маъносида бўлишига иттифоқ қилдилар. Ва натижада, ана шу аъзолар аввалги ҳукм умумидан ташқарига чиқади ҳамда у ўзига хос бўлган ҳукмни олади.

Бирон ҳукм хусусида “мутлақ” ворид бўлган лафзни мутлақлигича тушуниш лозим эканлиги ҳам уламолар орасида муттафақдир. Бас, “мутлақ” лафзлар учун бирон қайд ёки чегара тўқиб чиқиш жоиз эмасдир. “Муқайяд” эса, ҳукм мансуб бўлган доирани торайтириш бўлиб, у “мутлақ”даги айрим аъзоларгагина тегишли бўлади. Аммо “лафз мутлақ келган чоғда, у мукаммал аъзоларигагина тегишли бўлади” луғавий қоидасига кўра лафзлар доираси торайиши мумкин. Ушбу қоидага кўра, “унга далолат қилувчи мутлақ лафз моҳияти унда мукаммал бўлмаган аъзога нисбатан “мутлақ” қўлланилмайди. Масалан, унда нуқсон, ёки айб, ёхуд жароҳат бўлган аъзоларга “мутлақ” исмини қўллаш ботил ҳисобланади. Мутлақ айтилган “Дийнор” калимаси тешилган дийнорга ишлатилмайди. “Солат” (яни, намоз) мутлақ калимаси баъзи асосий рукнлари ёки сахихга айлантирувчи шартлари топилмаган намозга қўлланилмайди. “Дор” (яни, ҳовли) калимаси ҳаммом, кирхона ва сувхонаси каби асосий шартлари топилмаган ҳовлига нисбатан ишлатилмайди.

Мазкурларнинг барчаси ушбу манҳаж уламолари иттифоқ қилган нарсалар жумласидандир.

Ушбу муттафақ нуқталарга алоқадор яна шундай нарсалар борки, уламолар улар ҳақида ихтилоф қилганлар. Қуйидаги масалалар ана шулар жумласидан ҳисобланади:

Биринчиси- аслида “ом” лафзи ўз мадлулига қатъий шаклда далолат қиласи. Аммо у ўзининг умумга бўлган далолатида қатъий шаклда бардавом бўладими ёки у истеъмол асносида қатъийликдан зоннийлик даражасига тушадими? Ҳанафийларнинг кўплари биринчи раъйни қабул қилганлар. Шофеийлар, моликийлар ва ҳанбалийларнинг кўпчилиги эса, иккинчи раъйни таржих қилганлар. Ўз навбатида ушбу ихтилоф муҳим натижалар ҳосил қилган. “Ом” лафзи далолати истеъмол асносида ҳам қатъийликда давомли бўлади, дегувчилар мазҳабига кўра, баъзи аъзоларига зид келувчи хословчи ҳукмлар ўша аъзоларни умумдан хослашга, умумнинг доирасини торайтиришга кучи етмайди. Умумни хослаш ва унинг доирасини торайтириш учун ўша “хос” лафзи собит бўлиши ва далолати жиҳатидан қатъий бўлмоғи лозим. Демак ушбу мазҳабга кўра, Қуръон умумларини оҳод хабарлар билан хослаш мумкин

Эмас. Чунки биринчиси қатыйй далолат соҳиби, иккинчиси эса зонний далолатга эгадир. Иккинчи мазҳаб уламолар наздида, “ом” лафзини ҳар қандай далил ёки зонний насс билан хослаш мумкиндири. Зеро, улар наздида “ом” лафзи далолати истеммол чоғида зонний ҳисобланади. Ҳа, жумҳурнинг қараши шундайдир.

Иккинчиси- “ом” насс билан руқн ва шартлари мукаммал бўлган қиёс ўртасида зиддият топилса, бундай қиёс ўша “ом” нассни хослай оладими? Қовлий ва феълий урфларчи, улар билан “ом” нассни хослаш мумкинми?

Уламолар булар ҳақида ихтилоф қилдилар. Баъзи олимлар: “қиёс насснинг бир бўлагидир. Шунинг учун бўлак аслни хослай олмайди, муқайяд қилолмайди.” дейдилар. Жумҳур эса, “Албатта, саҳих қиёснинг ҳукми насснинг ўзининг ҳукми кабидир. Зеро қиёс аслнинг натижаси ва тақозоси ҳисобланади. Шунинг учун у омни хослаш ва мутлақни муқайяд қилишда насснинг ҳукмини олади” дейдилар[6].

Биз, омни хослаш ва мутлақни муқайяд қилишни таъвилнинг бир тури, деб эътибор қилмоқдамиз. Бундан аввалроқ эса, таъвилга олиб борувчи манҳажнинг, ёки баёни юқорида ўтганидек луғавий ҳукм тақозосига кўра, ёхуд унинг билан хослаш ва муқайяд қилиш дуруст бўлган шаръий далил тақозосига кўра бўлишлигини ҳам билиб олган эдик. Мазкур маълумотларга биноан, хосланган ом таъвил қилинган лафзлар туркумидан ҳисобланади. Шунингдек, бошқа насс далолати или қайд қилинган мутлақ ҳам муқайяд саналади.

Менимча юқоридаги мисоллар ва маълумотлар баҳсимиз учун кифоя қиласди. Мисоллар билан танишиб чиқиш мобайнида бизларга қуйидаги нарсалар равshan бўлмоқда. Ислом шариати уламолари ва ушбу дийн имомлари орасида унга иттифоқ қилинган ва у ҳақида ихтилоф қилинган нарсалар мавжуд. Бу нарсалар эътиқодий масалаларга оидми, ёки сулук фиқҳи ва ҳукмларига доирми, бунинг аҳамияти йўқдир. Муҳим бўлган нарса шулки, бу масалалар барчаси мана шу жамловчи манҳаж табиати тақозоси ва унинг воқеълиги талаблари ёрдамида, унинг сояси остида юзага келди.

Муттафақ нуқталарга диққат эътиборларимизни қаратиш эҳтиёжи йўқдир, чунки у асл бўлиб, ҳар қанча ижтиҳод қилинмасин уни ўзgartириб бўлмайди. Аммо биз диққат эътиборларни, юқоридаги мисоллар орқали

кўриб чиқкан ихтилоф ва унинг омиллари ҳамда сабабларига қаратмоқчимиз.

Юқоридаги масалаларда иккала мухолиф тарафлар томонидан айрим ихтилофлар содир бўлганлиги ҳеч кимга сир эмас. Аммо ўша ихтилофларнинг сабаби сифатида, биз уларнинг ўша чизиб қўйилган, бироз аввал қисқача баён қилиб ўтилган манҳаждан четга чиқиб кетганликлари, дея тасаввур қила оламизми?

Йўқ, асло биз бундай тасаввур қилолмаймиз. Чунки улар тарафидан содир бўлган ихтилофлар ўша манҳаж доираси ичида бўлиб ўтган. Улар ўша манҳажни татбиқ қилиш, ҳукмларини амалга ошириш йўлида мана шу ихтилофларга кириб қолдилар. Бу сўзларимиз тасдиқини аввалги мисолларда кўриб чиқдик.

Демак, хулоса қилиб айтадиган бўлсак, қани айтингчи, биз ихтилоф қилган иккала тарафдан қай бирини ҳақ йўлдан ташқарига чиқиб кетган, дея тухмат қилишга ҳаққимиз борми? Юқоридаги сабабларга кўра ихтилоф қилган зотларни, унга эргашиш вожиб бўлган манҳаж чегараларидан ташқарига чиқиб кетган, дейишимиз мумкинми? Қайси асос ва қайси қонунга биноан мана шундай ҳукм чиқазиш мумкин? Бераётган ҳар бир ҳукмида холисликни даъво қилаётган ким борки, у шундай ҳукм беришга журъат қила олсин?

Тухмат қилинаётган, балки манҳаждан ташқарига чиқишида айбланаётган гурухнинг, ўз мухолифи бўлган тарафини ҳам ҳудди ўзларига қўйилаётган ана шу айб билан айблашдан нима манъ қила олади? Агар бундай қилиш мумкин бўлса, у ҳолда, тухмат қилинаётган гурух ҳам мухолиф тарафни ҳақдан юз ўғирганлик ва манҳаждан четга чиқишида айблаши мумкинку!

Ҳар иккала тараф ҳам бир-бирларига қарши бундай айблов ҳукмларини чиқазишга ҳақлари йўқ эканлиги, барчага маълумдир. Чунки ҳар иккала тараф ҳам, айнан бир манҳаж доираси ичида ҳаракатланмоқда. Уларнинг ихтилоф қилган нуқталарига келсак, манҳаж қоидаларининг ўзи мана шу ихтилофларни тақозо қиласди. Ёки бошқача қилиб айтганда, бу манҳаж қоидалари мужтаҳидлар ихтилоф қилган ўринларда умуман иттифоқ омилларини мукаммал қилиш ва ихтилоф тирқишлиарни умуман ёпиб ташлаш кафолатини беролмайди. Ҳолатнинг бундай тус олишида Аллоҳ таолонинг улкан ҳикматлари бордир. Инсофли ҳар бир оқил буни англаб олишдан ожиз эмас.

Бизнинг “бу ижтиҳодий масаладир” сўзимизнинг мъноси мана шудир. Яни, ҳукмлар далиллари эҳтимоллар ва гумонли ўринлардан холи эмасдир. Бундай эҳтимолли масалалар ақидавий ва сулукий ҳукмлар соҳасида мавжуд ва кенг тарқалган. Шориънинг ўзи буни эътироф этган, уламолар ва тадқиқотчилар бундай ихтилофлар сабабидан уларга ҳеч қандай зарар йўқ эканлигига қалблари хотиржам бўлган. Бундай ихтилофлар маломат қилинмасдан, аксинча ҳар иккала тараф ҳам савобга эга бўлиши, ажрга мұяссар бўлиши икки шайх тарафидан Мустафо с.а.в дан муттафақ ҳолда ривоят қилингандир. Ҳадисда шундай дейилади: **Ҳоким ҳукм қилаётган пайт, (ҳақийқатни топиш учун) жидду жаҳд қилса ва тўғри топса, бас унга икки ажр бордир. Ҳато кетса, унга бир ажр (берилади).**

Сизда, “хўш, модомики ихтилофларга тамомила барҳам бериш чорасиз экан, у ҳолда манҳажнинг нима кераги бор?” деган савол пайдо бўлиши мумкин. Бунга жавобан биз: “ушбу манҳажга амал қилишнинг фойдаси, маҳмуд раъй ва мазмум раъй орасини осонликча ажратиб олишда яққол намоён бўлади. Зоро, маҳмуд раъй ушбу манҳаж қоида ва ҳукмлари соясида юради, мазмум раъй эса, унинг қоидаси ва ҳукмларидан четда юради.” деймиз. Манҳажга амал қилиш борасида, масалаларнинг муҳталаф ёки муттафақ бўлишининг ҳеч қандай аҳамияти йўқдир.

Биринчи турдаги раъйлар, яни, манҳаж қоидалари ва ҳукмлари асосида бўлган раъйлар мақбулдир. Бу раъйлар бизнинг ижтиҳодимизга мувофиқ келадими ёки йўқми, бунинг фарқи йўқ. Бунинг мъноси шулки, “бизнинг ижтиҳодимизга мувофиқ келмаган ижтиҳодларга эргашмаймиз ва уларни ўзимиз ҳақимизда тўғри санамаймиз. Лекин, биз айни дамда, бу ижтиҳод соҳиби ўзи учун мақбул узр топган ва у имкони қадар зиммасида вожиб бўлган вазифани адо қилган, деб биламиз. Ўзимиз ҳақимизда ҳам ҳудди шундай мулоҳаза қиламиз. Яни, “биз зиммамизга юкланган вазифани адо қилдик, биз тўғри деб билган нарсага эргашиб ўзимиз учун мақбул узрга эга бўлдик”. Мана шу зикр қилингандарга биноан, ҳар иккала тараф ҳам бир-бирларини фосиқлик, бидъатчилик ёки ҳақдан тойиб кетишда айблашлари жоиз эмас. Ихтилоф қилувчилар қайси табақага ёки қайси асрга мансуб бўлсалар ҳам, сўз мана шудир.

Иккинчи турдаги раъй, ҳам умумий, ҳам муфассал кўринишда ботил ва тарқ қилингандир. Бунинг сабаби, унинг бошбошдоқлиги ва тафсир ҳамда ижтиҳод қоидаларига риоя қилмаслигидадир. Сўнгра, бу тарздаги бузук раъй эгаларининг бузук раъйлари гуноҳ ва дийний хавфу хатарлари

жихатидан бир-бирларидан тафовут қиласи. Бузук раильар орасидаги тафовут бидъатчиликдан бошланиб, фисқ ва куфр билан ниҳояланади.

Гуноҳларнинг даражаси, ўша раъй эгасининг содир этган залолати ва эътиқод ҳамда сулукда келтириб чиқазган оқибатларига кўрадир. Бундай бузук райъ эгалари ва унга амал қилувчилар қайси табақадан бўлмасин, қайси асрга мансуб бўлмасин, бу жихатларнинг эътибори йўқдир.

Демак, ўз эътиқоди ва сулукида мана шу манҳаж йўлига риоя қилган киши аҳли суннат вал жамоатдан ҳисобланади. У, Аллоҳнинг фазли ва тавфийқи ила, ҳидоят ва рушд йўлларида сайр қилаётган бўлади. Модомики, киши мана шу йўсинда ҳаёт кечираётган экан, унинг илк аср вакили, бу умматнинг салафи бўлиши ёки улар ортидан келган халаф бўлишининг фойда ёхуд зарари йўқдир. Киши салаф ёки халаф бўлишидан қатъий назар, модомики у бу манҳажга амал қилмаса, фикрининг жиловини бўш кўйиб юборса, у муттафақ ва муҳталаф қоидалар ҳамда шартлардан узоқ ҳолда ўзи учун ўзи хоҳлагандек, ўзи истагандек эътиқод ва шариат тузиб олса, демак у суннат ва жамоатдан ташқарига чиқсан, Аллоҳнинг йўлидан четга оғган ҳисобланади. Энди унга унинг салаф ёки халаф бўлиши ҳеч қандай фойда бермайди.

Бу мазкур ҳақийқат шундоқ ҳам ошкора ва равшандир. Аммо шундай бўлсада, биз кейинги бобни битишга ҳаракат қилмоқчимизки, унда бу ҳақийқат янада равшанлашади. Биз бу бобда, тушуниш осонлашиши учун ҳарфлар устига нуқталар қўйиб чиқамиз, назарий, очиқ-ойдин баёндан воқеъликдаги жонли, реал татбиқотга ўтамиз. Бундан кўзланган мақсад, токи зеҳнларга гоҳида ундан турли васвасалар сизиб кирадиган ёки унинг қаршисида ҳақ билан ботил аралашиб кетадиган ҳар бир сарҳадни беркитиш. Ёрдам сўраладиган ягона зот -Аллоҳдир.

[1] Суютий р.а нинг “ал-Музҳир” асарига қаранг

[2] “ал-Хосаис”га қаранг

[3] “Усул ал-Сарахсий” 1жузы; 190 бетга қаранг.

[4] Суютийнинг “ал-Музҳир” асарига қаранг.

[5] Усул Сарахсий ва Ғаззолийнинг “ал-Мустасфа”сига қаранг.

[6] ибн Ҳожиб шарҳи; Ғаззолийнинг “ал-Мустасфа”сига қаранг.

“Ушбу соҳа уламолари” деганимизда, биз аввало ўз-ўзидан араб тили олимлари ва мутахассисларини назарда тутмоқдамиз. Зеро, насслар тафсири қоидалари- нейтрал, ҳеч кимга ён босмайдиган холис қоидалар бўлиб, улар луғавий далолатлар ва тушунчалар масдарларидан олинган бўлади. Модомики, ҳолат шундай экан, табиий тарзда, бу қоидалар тилшунослар ва араб тили мутахассисларига мурожаат қиласди. Қуръон ва суннат насслари араб тили сийғаларида ворид бўлганлигини инобатга олсак, у ҳолда бу насслар ҳам араб тили далолати ва баёний қоидаларига бўйсунишини тушуниш мушкул эмас. Ушбу қоидалар соф луғавий қоидалар бўлиб, улар бирон дийний ёки фикрий мазҳаблар тъсири остида бўлмайди. Бизнинг “нейтрал, ҳеч кимга ён босмайдиган холис қоидалар” сўзимизнинг маъноси шудир.

Ушбу қоидаларнинг кўпларига луғат олимлари иттифоқ қилган бўлсалар ҳам, уларнинг айримлари ихтилофли қоидалар саналади. Ҳудди мана шу ихтилофлар, илми калом ва Ислом шариати уламоларидан бўлган изланувчилар ижтиҳодларида ўз аксини топади.

Қуйида биз уларга мисоллар келтириб ўтамиз.

Биринчи мисол:

Араб тили олимлари, “лафзларни тафсир қилишда аввало ҳақийқий маънони олиш лозим” қоидасига иттифоқ қилганлар. “Мажозий маънога эса, маънони кенгайтириш, ёки таъкидлаш, ёхуд ташбиҳ зарурати бўлган пайтларида ўтилади. Агар ушбу заруратлар топилмаса, лафз ҳақийқий маъносига ишлатилиши қатъийдир.[\[1\]](#)”. Мазкур ижмовъ Ислом шариати уламолари ижтиҳодига ҳам ўз тъсирини ўтказган. Улар нассларни мана шу қоидага кўра тафсир қиладилар. Аллоҳ таолонинг китоби ва Расулуллоҳ с.а.в ҳадисларида ворид бўлган калималар, агар юқоридаги уч зарурат бўлмаса, ҳар қачон ҳақийқий маъносига тушунилади.

Юқоридаги қоиданинг ёнида араблар “мажоз кўпайиб кетса, ҳақиқатга етиб олади” деган сўзни ҳам айтганлар[\[2\]](#). Яъни, араблар урфида калима

ёки жумлани мажозий маңнода құллаш күпайиб кетса, мажозий маңнода құллаш омма орасида кенг ёйилса, у ҳолда бу мажоз ҳақиқат сифатларини олади. Шунингдек, у ҳақиқатнинг мажозга ўтиши учун қўйилган зарурат шартларини соқит қиласи. Зоро, калима ёки жумланинг мажозий маңнода кенг құлланиши, уни ҳақийқий маңно даражасига етказиб қўяди.

Уламолар, араблар амал қилиб юрган ушбу тўлдирувчи қўлланмаларни амалга оширишда турлича йўл тутдилар. Яъни, “таҳқийқул манот” (ҳукмлар билан иллат орасида боғлиқликни текшириб топиш) борасида ихтилоф қилдилар.

Баъзи олимлар, калимадаги мажозий маңонинг кўп қўлланиши ва халқ орасида кенг тарқалганини эътиборга олиб, ўша калиманинг ҳақийқий маңосини эътибордан четга чиқазганлар. Бунга мисол: “Мен бу дараҳтдан едим” ёки “Мен ушбу қозондан овқатландим” деган каби. Ушбу мисоллардаги ҳақийқий маңолар эътиборга олинмаслиги барчага маълумдир. Бу иккала мисолларда ҳам ҳақийқий маңно ўрнини, “дараҳт мевасини ейиш” ва “қозонда пишган таомдан ейиш” каби мажозий маңно эгаллагандир. Шофеъийлар, ҳанбалийлар ва жумҳур мусулмон олимлар худди мана шундай қарашга эгадирлар.

Бошқа олимлар эса, одамлар мажозий маңоларини тушунишлари машхур бўлган калималардаги мажознинг кенг тарқалганлигини эътироф қилсалар ҳам, аммо ушбу калиманинг ҳақийқий маңосини бира тўла унутдириб юбормаганлар, эътибордан четга чиқазмаганлар. Бу мазҳаб уламоларига кўра, гарчи одамлар оммаси орасида мажозий маңно кенг тарқалган бўлса ҳам, аммо айримлари, ушбу калимадан унинг ҳақийқий маңосини ҳам тушунадилар ва бу калималарни ҳақийқий маңнода қабул қиласидар. Масалан: “Мен дарёдан ичдим” ёки “Мен фалончининг хонадонига қадам босмадим” каби. Одамлар, мазкур мисоллардан, аввало мажозий маңони тушунадилар. Зоро, ушбу мисолларда одамлар орасида ҳақийқий маңнодан кўра мажозий маңно кенг тарқалган. Одамлар биринчи мисолдан, “кишининг дарё сувидан ичган” лигини тушунадилар. У хоҳ коса билан, ёки бирон нарса воситасида ичсин, бунинг фарқи йўқдир ва у ўз сўзида содикдир.

Иккинчи мисолдан эса, кўпчилик, “киши фалончининг хонадонига кирмаган” лигини тушунадилар. Чунки эл орасида ҳудди мана шу маңолар маъруф ва машҳурдир. Ушбу маңнога кўра, агар киши фалончининг хонадонига бутун жасади билан кирмасдан, фақатгина қадам босган бўлса, у ўз сўзида содик саналади. Бу маңоларда тушунган кишиларни

ёлғончи дейилмайди.

Ушбу мисоллардан, күпчилик мажозий маңнори тушунсалар ҳам, аммо одамлар ичидә ҳақиқи мажозий маңнори тушунадиган кишилар бордир. Одамларнинг барчаси ҳам ҳақиқи мажозий маңнори тамоман тарк қилмайдилар. Гоҳида кимлардир “мен бу дарёдан ичаман” деб қасам ичиши мумкин. У бу сўзи билан ҳақиқи мажозий маңнори ирода қилган бўлади. У дарё бўйига келиб, тўғридан-тўғри дарёдан сув ичиши мумкин.

Шунингдек, гоҳида киши “мен фалончининг хонадонига оёғимни босмадим”, ёки “Аллоҳга қасамки, мен фалончининг хонадонига оёқ босмайман” дейишлари мумкин ва улар бундан ҳақиқи мажозий маңнори ирода қиласидилар. Яъни, киши фалончининг хонадонига қадам босиши билан сўзлари амалга ошган бўлади.

Ҳанафий мазҳаби уламолари, калималарни ҳудди мана шу тарзда тафсир қилгандар. Бу мазҳабга кўра, ҳалқ ичидә мажозий маңно кенг тарқалган бўлса, омма бу маңнога кўникма ҳосил қилган бўлса, гарчи ҳақиқи мажоз амалда бўлса ҳам, калималарни мажозий маңнода тафсир қилиш жоиздир [3].

Юқоридагилардан маълум бўладики, ушбу ихтилофнинг асосий сабаби, ибн Форис, ибн Жаний ва Сибавайҳ каби араб олимлари “(**қўлланишда**) **мажоз кўпайиб кетса, у ҳақиқат (мавқеи)га етиб олади**” қоидасидаги “кўпайиб кетиши”дан нима ирода қилинганини изоҳлаб бериш бўлган.

Араблар сўзлашувига эътибор берилган чоғда, уларнинг ўзлари ҳам мана шу сермашно калималар маңноларини чегаралаш ва бу маңноларни чегаралаш шартлари хусусида ихтилоф қилгандар мавъум бўлади.

Таъвил ҳақида баҳс қилган Ибн Жаний “ал-Хосаис” китобида ҳудди мана шу нарсани баён қилиб ўтганлар. Бироз кейин, биз ҳам бу мавзуни ёритиб ўтамиш, инша Аллоҳ.

Мазкур қоида натижасида, каломни таъвил қилиш ёки қилмасликда унга эргашиш лозим бўлган муҳим бир манҳаж юзага келди. Бу борада, қоидаларнинг муттафақи ва муҳталафининг фарқи йўқдир.

Таъвил эҳтимоли мавжуд бўлган, таъвил қилиш мумкин бўлган калималар аввалида “зоҳир” туради. Зоро, “насс” ҳеч қачон “зоҳир”нинг эҳтимолига бўйсунмайди. Зоро, у шунинг учун ҳам “насс”дир. “Зоҳир”ни, авваломбор, ҳеч қандай таъвилсиз зоҳирий маңнога ҳамл қилмоқ лозим. “Зоҳир” таъвил қабул қилиши учун унда икки шарт топилиши лозим. Биринчи шарт: ўша зоҳир лафз ирода қилинаётган таъвилни қабул қилиши шарт. Ушбу шартга

кўра, лафз ва таввил қилинаётган маънолар орасида луғавий қўлланиш, ёки урфдаги истеъмол, ёҳуд шу каби ўша калимани ҳақийқий маънодан мажозий маънога ўтказишни талаб қилувчи қандайдир боғлиқлик бўлиши керак. Бордию лафз ва таввил қилинаётган маънолар орасида ҳеч қандай боғлиқлик топилмаса, у ҳолда бу таввил ботил ҳисобланади. Бундай таввиллар ботиллиги мисоли ҳудди шерни эшакка, дарёни тоғга, дарахтни кишига таввил қилиш ботил бўлганига ўхшайди. Иккинчи шарти эса, аслида кучли бўлмаган маънони зоҳирий кучли маънодан устун қўйишни, зоҳирий маънони эса кучсиз санашни тақозо қилувчи далил топилиши керак.

Кўпинча бундай далиллар луғавий бўлади. Араблар секин-аста муайян бир лафз ёки таркибни мажозий маъноларда ишлатишни бошлаган пайтларида улар орасида қандайдир боғлиқлик асносида амалга оширедилар. Улар кейинчалик мана шу мажозий маъноларни ҳақийқий маъно ўрнига ишлата бошладилар. Одамлар ўша лафз ва таркиблар хусусида араблар ортидан эргашдилар. Одамлар араблар ортидан лафзларни араблар ичидаги ишлатиладиган мажозий маъноларга таввил қила бошладилар. Улар араблар ундан юз ўгирган, истеъмолда ишлатмай қўйган қадими ҳақийқий маъноларни ишлатиш билан, ўзларича бирон янги луғавий истилоҳ ихтироъ қилмадилар. Зоро, араблар тили ва истилоҳлари араб тилидаги матнларни англаб тушуниб етишда асосий ҳужжатлардан ҳисобланади.

Масалан, араблар “سی طول ای مرح ، قاسیل ع لی تماق” ёки деб айтадилар. Аммо ҳеч ким бу гапларнинг зоҳирий маъносини ирода қилмайди. Биринчи мисолда, араблар “жанг оёққа турди” десалар ҳам, бундан мажозий маънодаги “жанг шиддатли тус олди, кучайиб кетди” деган гапни айтмоқчи бўлган бўладилар. Иккинчи мисолда эса, “жанг қизиб кетди” десалар ҳам, бундан “жанг кучайиб кетди” деган мажозий маънони ирода қилган бўладилар.

Араблар каломида мана шу тарздаги истилоҳ ва таркиблар жуда кўп учрайди. Бу истилоҳ ва таркиблар мазмунини тўғри англаш учун уларнинг сўzlари ва таркибларига диққат билан эътибор бериб, улар билан танишиб чиқиши лозим.

“ал-Хосааис” китоби муаллифи ушбу баҳсни кенг ёритиб ўтган ва диққат-эътиборини арабий калом руҳиятини ҳис қилиш, уни яқиндан таниш, асосларини ўрганиш аҳамиятига қаратган. Шу мақсадда, ўз китобида алоҳида боб ажартиб, унга “Араб тилини билиш омонлик берадиган

дийний эътиқодлар боби” деб ном берганлар. Бобни қуйдаги иборалар билан бошлаган:

“Билгинки, ушбу боб китоб боблари орасида энг қимматлилари дандир. Ундан фойдаланиш бирор ғоя учун (васила маъносида) эмасдир, унинг ортида ниҳоя йўқдир, (чунки унинг ўзи ғоядир, ниҳоядир). Бундай дейишишимизга сабаб, шариат аҳли орасида ҳақ йўлдан озганларнинг кўпи луғат мақсадини билмаслиги, луғат маъносига олиб борувчи олий йўлни билмасликлари туфайли ўша ёмон оқибатларга дучор бўлганлар. Уларнинг ақлларини чалғитган, заифлаштирган нарса уларнинг ҳудди мана шу мукаррам юксак луғат борасидаги заифликлари эди. Ваҳоланки, барчага (яни, бутун инсониятга) мана шу луғат билан хитоб қилинган. Жаннат ва дўзах барча жиҳатлари билан мана шу тил орқали (инсонларга) намоён қилинган.”

Аммо шундай бўлсада, ушбу далил ҳам нисбийликни қабул қиласди, у ҳам дақиқ чегаралардан йироқ. Зеро, бу каби таркиблардаги мажозий маънолар қўллануви бошқа таркибларда ҳам бирдек нисбатда ишлатилмайди. Айрим таркиблар борки, уларни зоҳирий маънода тушуниш умуман имконсиз бўлиб, уларни таъвил қилиш вожиб бўлади. Айримларини эса, гарчи одатда жуда кам ишлатилаётган бўлса-да зоҳирий маъно билан тушуниш мумкин.

Мана шу сабабларга кўра, уламолар таъвил қилиш борасида ихтилоф қилганлар. Бир тоифа олимлар эҳтиёт чорасини кўрганлар ва зоҳирий маънога ҳамл қилиш умуман имконсиз бўлганлиги боис лафзларни фақатгина таъвил маъноси билан тафсир қилганлар.

Бошқа олимлар эса, араблар ичидаги маълум ва машҳур бўлганлиги учун таъвил қилса бўлади, дейиш билан кифояланганлар.

Биз санаб ўтган омиллар туфайли, усул фиқҳ илмидаги таъвил боби -гарчи қоидалар ва муттафақ шартлар атрофида жамланган бўлса ҳам- имомлар орасида татбиқотдаги ихтилофларни ўз ичига олгандир.

Бу ихтилофларнинг барчаси, уламолар таянаётган далил табиати, лафзларнинг арабий далолати муқоясасидан олинган маънолари ва араблар одатини синчиклаб ўрганиб чиқиш орқали ҳосил бўлган хулосаларга кўра юзага келгандир. Чунки, араблар ўзлари ҳам бир калимани гоҳида мажозий маънога таъвил қилсалар, гоҳида ҳудди шу калимани зоҳирий маънода тушунганлар.

Бу фан олимлари таъвил бобини чегаралаш, каломни мутакаллим ёки шориъ тарафидан қасд қилинган маъно арқонига боғлашнинг қатъий йўлини топа олмадилар. Аслида, улар бу борада жуда дақиқ изланишлар олиб бордилар. Юқорида биз зикр қилиб ўтган шартлар топилгандан кейин ҳам, олимлар таъвилни қисмларга бўлдилар. Биринчиси: “таъвийлун қорийбун”- яъни, зоҳирий маънода тушунишдан кўра, таъвил қилишга яқинроқ бўлган қисм. Бундай қисмдаги лафзларда таъвил қилишга ундовчи омиллар яққол сезилиб туради. Бу қисмга мансуб лафзларни таъвил қилишда ихтилоф йўқ. Иккинчиси: “таъвийлун баъийдун”. Яъни, лафзни таъвил қилишга ундовчи омиллардан кўра, уни зоҳирий маъносида қолдиришни тақозо қилувчи омиллар кучли бўлган қисмдир. Бундай лафзларни ҳеч ким таъвил қилишга уринмайди. Учинчиси: “таъвийлун муҳтамилун”. Бундай лафзларда икки тараф баробар келади. Лафзни на зоҳирий маънога, ва на таъвилга буришга аниқ далолат топилмайди. Калом ҳар иккаласи орасида иккиланиб қолади. Баъзи олимлар наздида, лафзни зоҳирий маънода қолдириш керак дейилса, айримлари уни таъвил қилмоқ керак, деган тушунчада бўладилар. Ва уларнинг ҳар бири, ўз ижтиҳодини Шориъ мақсадига яқин, деб ҳисоблайди.

Бундан ташқари, олимларнинг бири “таъвийлун қорийбун” деган таъвийлни, бошқа бири “таъвийлун баъийдун” деб ҳисоблайди. Ва ҳоказо, мана шу тарз бир қанча ихтилофлар мавжуд бўлиб, инша Аллоҳ кейинроқ, ақийдавий ва сулукий ҳукмларга доир бўлган ушбу ихтилофий нуқталарга мисоллар ва намуналар келтирамиз.

Иккинчи мисол:

Уламоларнинг “мафҳумул мухолафа”ни эътиборга олиш ҳақидаги ихтилофлари. Уламолар, араб тилида “мафҳумул мухолафа” далолатининг асли бор ёки йўқлиги, ҳақида ихтилоф қилдилар. Эшитувчи сўзловчининг сўзларидағи хослашдан фақатгина зикр қилинган нарсани тушуниб, зикр қилингандан бошқаларига нисбатан эса ҳукмни эътиборсиз қолдиришига “мафҳумул мухолафа” дейилади.

Ихтилофнинг асосий сабаби, араб тили билан шуғулланган Сийбавайҳ, ибн Анборий, Саоълибий ва ибн Жаний каби қўплаб тилшунослар, луғатнинг собит бўлиши ва унинг далолати қатъий бўлиши учун ўша тил ўз эгалари

тарафидан тортишув ва шубҳалардан холи, мутавотир тарзда нақл қилиниши лозим, деган қарашни билдирганлар. Аммо луғат әгаларидан баъзиларигина нақл қилган, унда тавотур шартлари топилмаган луғатлар борасида эса, улар ихтилоф қилганлар. Кўпчилик олимлар, бундай лафзлар илмни ифодалайди, унга эҳтимолларни киргизиш дуруст эмас, дейдилар. Айрим олимлар эса, агар қорийна билан келса илмни ифодалайди, акс ҳолда йўқ, деганлар[\[4\]](#).

Араб тили мутахассислари қарорига биноан, уламолар “мафҳумул мухолафа”дан олинадиган далолат қадру қиммати ҳақида иккига бўлиндилар.

Биринчи қисм олимлар; Яни, жумҳур олимлар фикрича, “мафҳумул мухолифа” ҳужжат ҳисобланади. Улар ўз сўзларига луғавий бир қанча далиллар келтирганлар.

Иккинчи қисм олимлар. Яни, асосан ҳанафийлар ва Имом Ғаззолий ҳамда унинг шайхи Имом ул-Ҳаромайн каби айрим шофеъийлар наздида, мутакаллимнинг хослаши мазкурдан бошқалардаги ҳукмни йўққа чиқазмайди. Улар ўз мазҳабларига қўйидагиларни далил қилиб келтирганлар. Биринчидан; араблар тарафидан бу ҳақида мутавотир нақл собит бўлмаган. Иккинчидан; агар унга амал қилинадиган бўлса, “мафҳумул мухолифа”дан бошқа кўплаб фойда ва далолатлар беҳуда кетиши мумкин. Модомики, бундай эҳтимол мавжуд экан, уни далил қилиш нораводир, аммо “мафҳумул мухолифа”дан ташқари яна қўшимча қорийналар бўлса, у ҳолда эътиroz йўқдир[\[5\]](#).

Мазкур ихтилофларнинг асоси, Ислом шариати уламолари орасидаги яна бир қанча далолавий масалаларга ҳам сабаб бўлгандир. Ваҳоланки, Ислом шариати уламолари наsslарни тафсир қилиш ва улардан ҳукмлар олишда ягона, барчани жамловчи манҳажга иттибοз қилиш зарур эканлигига иттфоқ қилганлар.

Шу туркумдаги ихтилофлардан бири, амр сийғасининг ташқи қорийналардан холи пайтидаги далолати ҳақидадир. Жумҳур мазҳабига кўра, ташқари қорийнлардан холи келган амр сийғаси вужубни тақозо қиласди. имом Розий, бу кўплаб фуқаҳо ва мутакаллимлар мазҳабидир, деганлар. Имом Шофеъий р.а мазҳаби асоси ҳам мана шудир. Лекин имом Ғаззолий р.а каби бир тоифа олимлар, токи қорийналар топилмагунча, амр сийғасига маъно беришдан тўхтаб туришни маъқул кўрганлар.

Ушбу гурух олимлар, амр сийғасининг вужуб, ёки надб, ёҳуд ибоҳа учун келганлиги ҳақида қатъий далил топилиши керак, дейдилар. Улар бу сўзларига қўшимча қилиб, ушбу далил ёки ақлий, ёҳуд луғатдан бўлган нақл бўлмоғи лозим. Ақлга келсак, у тил борасида ҳеч ишга ярамайди. Нақлга келсак, у оҳод ёки мутавотир бўлиши мумкин. Луғат оҳод йўл билан событ бўлмайди. Араб тилида “عفّل” амр сийғаси вужубга далолат қилиши мутавотир тарзда нақл қилинмаган. Демак, бу борада қатъий бирор гап айтиш мумкин эмас, балки аниқ бирон сўз айтиш учун ташқи қорийналар қидириш лозим, дейдилар.

Учинчи мисол:

Наҳий сийғаси қатъий тарк қилишни, яъни, таҳриймни талаб қилганидан ташқари яна нималарга далолат қилишлиги, уламолар орасида баҳс ва мунозара ўрнидир.

Наҳий сийғасининг ўзи -агар қорийналар бўлмаса, мустақил равишда-қайтарилган феълнинг фасоди ёки ботиллигига далолат қиласдими? Зоро, феъл ботилга чиқиши билан, у ўз ортидан шаръий натижаларни эргаштириб келолмайди. Ёки наҳий сийғаси далолат қиласдиган ҳар қандай нарса ўз бажарувчисини иқобга дучор қиласдими? Аммо ақлнинг сиҳхати ва бутлонига келсак, у ҳақида сукут сақлангандир. Унинг ҳукми қорийналар ва бошқа далиллар орқали маълум бўлади.

Жумҳур уламолар, луғат наҳий сийғасининг қайтарилган феъл бажарувчисини танбеҳ ва иқобга дучор қилишдан ортиғига далолат қилолмаслигига иттифоқ қилганлар. Улар бу хусусда, наҳий сийғаси юқоридан қўйига нисбатан бўлаётган чоғда қатъий тарк талабига далолат қилишини назарда тутганлар. Аммо бу феълнинг саҳих ва ботилга оид ҳукмига келсак, наҳий сийғасининг ўзи мустақил равишда бунга далолат қилолмайди, балки у ташқи қорийналарга муҳтождир.

Барчамизга маълумки, байъ, никоҳ, намоз, талоқ ва шу каби нарсалар борки, улар саҳих ва ботил сифатларига эга бўлиб, уларга нисбатан шаръий нормалар мавжуддир. Мана шу каби шаръий нормалар мисолида ташқи қорийналарни излаган ва бу қорийналар асосида шориънинг қайтарилган феълни бажарган кимсага нисбатан кўрилган чораларини ўрганиб чиқсан уламолар муттафақ бўлган нуқталарга келиб тўхтадилар. Аммо, улар иттифоқ омиллари мукаммал бўлмаган ишлар юзасидан эса ихтилофга тушдилар.

Уламолар бирор ишга боғлиқ бўлган наҳий сийғаси, ўша ишга боғлиқ бўлган ташқи сабабга эмас, балки унинг зотига тегишли бўлган ҳар қандай феълнинг ботил эканига иттифоқ қилганлар. Албатта бу, бундай феълларни қилган кимсалар иқобга гирифтор бўлишларини ҳам ифодалайди. Аслида Шореъ тарафидан, агар ўша феъл саҳих ҳолда топилса, унга боғлаб қўйилган асарлар мавжуд эди. Феъл бутлонга маҳкум бўлган пайтда эса, Шореъ унга боғлаб қўйган ўша асарлар амалга ошмайди. Бунга, таҳоратсиз намоз ўқиши, киши ўз маҳрамларидан бирини никоҳлаб олиши ва ўзи эга бўлмаган нарсаларни сотиши кабилар мисол бўлади.

Уламолар иттифоқ қилолмаган нуқта бу – наҳий сийғаси феълнинг ўзига эмас, балки унинг ташқи сифатига тегишли бўлган ўринлардир. У шундай ташқи сифатки, уни ўша феълдан ажратиб олиш имкони мавжуд. Бунга мисол сифатида, Шориънинг кишини бировнинг ҳовлисини, унинг изнисиз, бирон нарсага ишлатишидан, ёки қарзни узишга қодир бўла туриб, ундан қочиши ёхуд уни узишдан қочиш мақсадида нималар биландир машғул бўлиб олишидан бўлган қайтариқларини келтириш мумкин. Киши ўзганинг ҳовлисида, соҳибининг ижозатисиз, ҳатто намоз ҳам ўқиши мумкин эмас. Зеро, шариатда ўзганинг ҳовлисида, эгасининг рухсатисиз намоз ўқишдан қайтарилгандир. Барчага маълумки, киши намоздан қайтарилган эмас, балки у қайтарилаётган нарса ўзганинг ҳовлисида рухсатисиз намоз ўқишиликдир. Бировнинг ҳовлисида намоз ўқишилик намоз жавҳаридан айри нарса эканлиги ҳаммага маълумдир. Киши, унинг тарафига ҳақдорнинг ҳаққини талаб қилиш учун келаётганини кўриб, дарровда намозга шурӯй қилиб олишлиги, шариатга кўра манъ қилингандир. Бу ўринда ҳам киши намоздан манъ қилинаётгани йўқ, балки у ҳақдорнинг ҳаққини беришдан қочиш мақсадида намоз ўқишдан қайтарилгандир. Бу масалага қўшимча сифатида, жумъа куни, пешин вақтида савдо-сотик қилиш ва ўзганинг пичоғи билан, унинг рухсатисиз, қурбонлик қилиш кабиларни келтириш мумкин.

Жумҳур уламолар наздида, бундай феълларни қилган киши иқобга дучор бўлса ҳам, аммо унинг ушбу феъли саҳих ва уларга кўра шаръий асарлар тартиб топади. Чунки, наҳийни тақозо қилаётган нарса ўша феълларнинг ўзи эмас, балки уни бажарувчисидаги шаръий мазмум сифатлардир.

Аммо, бу масалада жумҳур уламоларга имом Аҳмад р.а, Жибоий ва айрим мутакаллимлар мухолиф чиққанлар. Уларнинг мазҳабига кўра, наҳий сийғаси феълларни умуман бутлонга олиб боради. Уларнинг ўз сўзларига

وھف انرمادىلۇن كىم ام لەك ”دودرم“ (Бизнинг амримиз бўлмаган ҳар бир нарса мардуддир) саҳиҳ ҳадисларидир. Жумхур уламолар ушбу ҳадиснинг саҳиҳ эканлигига шубҳа билдирамганлар ва уни қабул қилиш лозимлиги ҳақида ҳеч қандай тараддуд ҳам қилмаганлар. Аммо бу ҳадиснинг маъноси хусусида, улар бошқа шаръий далилларни ҳам синчиклаб ўрганиб чиқиб, “”لەكىم دىلەن رەمإ“ сўзидан мурод, наҳий сийғаси унинг зотига тегишли бўлган феъллардир”, дедилар. Улар бу ҳадисни биринчи турдаги, барчалари иттифоқ қилган “муҳарромун лизотихи”га далил қилдилар. Аммо асли машруъ ва матлуб бўлиб, кейинчалик ташқи, янги сифатлар сабабли қайтарилган феъллар бу ҳадис мазмуни остига кириши ҳақийқатдан анча йироқдир.

Мана шу ихтилофга биноан, тортиб олинган ерда ўқилган намоз, жумъя намози пайтидаги тижорат, ҳар иккаласи имом Аҳмад р.а ва асҳоблари наздида ботилдир. Аммо бошқа имомлар наздида эса, саҳиҳдир.

Тўртинчи мисол:

Уламолар лафзларнинг “хос” ва “ом”, “мутлақ” ва “муқайяд”ларга бўлинишига иттифоқ қилганлар. Шунингдек, улар бу лафзлар таърифи ва мана шу сифатлар унга мувофиқ келган лафзлар борасида ҳам иттифоққа келганлар. Уламолар “хос”, “ом”, “мутлақ” ва “муқайяд”ларнинг чегараси хусусида асло ихтилофга тушмадилар.

Уламолар иттифоқига кўра, ҳукмларда ворид бўлган “ом” лафзи умумга далолат қиласи ва ўша ҳукм умумнинг барча аъзоларини ўз ичига олади. Бордию ўша “ом” лафзига мансуб аъзолардан иборат бўлган маҳсус аъзоларни ўз ичига оловчи муҳолиф ҳукм келиб қолса, у ҳолда ана шу иккинчи ҳукм истисно маъносида бўлишига иттифоқ қилдилар. Ва натижада, ана шу аъзолар аввалги ҳукм умумидан ташқарига чиқади ҳамда у ўзига хос бўлган ҳукмни олади.

Бирон ҳукм хусусида “мутлақ” ворид бўлган лафзни мутлақлигича тушуниш лозим эканлиги ҳам уламолар орасида муттафаққадир. Бас, “мутлақ” лафзлар учун бирон қайд ёки чегара тўқиб чиқиш жоиз эмасдир. “Муқайяд” эса, ҳукм мансуб бўлган доирани торайтириш бўлиб, у “мутлақ”даги айрим аъзоларгагина тегишли бўлади. Аммо “лафз мутлақ келган чоғда, у мукаммал аъзоларигагина тегишли бўлади” луғавий

қоидасига кўра лафзлар доираси торайиши мумкин. Ушбу қоидага кўра, “унга далолат қилувчи мутлақ лафз моҳияти унда мукаммал бўлмаган аъзога нисбатан “мутлақ” қўлланилмайди. Масалан, унда нуқсон, ёки айб, ёхуд жароҳат бўлган аъзоларга “мутлақ” исмини қўллаш ботил ҳисобланади. Мутлақ айтилган “Дийнор” калимаси тешилган дийнорга ишлатилмайди. “Солат” (яни, намоз) мутлақ калимаси баъзи асосий руқнлари ёки саҳихга айлантирувчи шартлари топилмаган намозга қўлланилмайди. “Дор” (яни, ҳовли) калимаси ҳаммом, кирхона ва сувхонаси каби асосий шартлари топилмаган ҳовлига нисбатан ишлатилмайди.

Мазкурларнинг барчаси ушбу манҳаж уламолари иттифоқ қилган нарсалар жумласидандир.

Ушбу муттафақ нуқталарга алоқадор яна шундай нарсалар борки, уламолар улар ҳақида ихтилоф қилганлар. Қуйидаги масалалар ана шулар жумласидан ҳисобланади:

Биринчиси- аслида “ом” лафзи ўз мадлулига қатъий шаклда далолат қиласди. Аммо у ўзининг умумга бўлган далолатида қатъий шаклда бардавом бўладими ёки у истеъмол асносида қатъийликдан зоннийлик даражасига тушадими? Ҳанафийларнинг кўплари биринчи раъйни қабул қилганлар. Шофеъийлар, моликийлар ва ҳанбалийларнинг кўпчилиги эса, иккинчи раъйни таржих қилганлар. Ўз навбатида ушбу ихтилоф муҳим натижалар ҳосил қилган. “Ом” лафзи далолати истеъмол асносида ҳам қатъийликда давомли бўлади, дегувчилар мазҳабига кўра, баъзи аъзоларига зид келувчи хословчи ҳукмлар ўша аъзоларни умумдан хослашга, умумнинг доирасини торайтиришга кучи етмайди. Умумни хослаш ва унинг доирасини торайтириш учун ўша “хос” лафзи событ бўлиши ва далолати жиҳатидан қатъий бўлмоғи лозим. Демак ушбу мазҳабга кўра, Қуръон умумларини оҳод хабарлар билан хослаш мумкин эмас. Чунки биринчиси қатъий далолат соҳиби, иккинчиси эса зонний далолатга эгадир. Иккинчи мазҳаб уламолар наздида, “ом” лафзини ҳар қандай далил ёки зонний насс билан хослаш мумкиндир. Зеро, улар наздида “ом” лафзи далолати истеъмол чоғида зонний ҳисобланади. Ҳа, жумҳурнинг қараши шундайдир.

Иккинчиси- “ом” насс билан руқн ва шартлари мукаммал бўлган қиёс ўртасида зиддият топилса, бундай қиёс ўша “ом” нассни хослай оладими? Қовлий ва феълий урфларчи, улар билан “ом” нассни хослаш мумкинми?

Уламолар булар ҳақида ихтилоф қилдилар. Баъзи олимлар: “қиёс насснинг бир бўлагидир. Шунинг учун бўлак аслни хослай олмайди, муқайяд қилолмайди.” дейдилар. Жумхур эса, “Албатта, сахих қиёснинг ҳукми насснинг ўзининг ҳукми кабидир. Зеро қиёс аслнинг натийжаси ва тақозоси ҳисобланади. Шунинг учун у омни хослаш ва мутлақни муқайяд қилишда насснинг ҳукмини олади” дейдилар^[6].

Биз, омни хослаш ва мутлақни муқайяд қилишни таъвилнинг бир тури, деб эътибор қилмоқдамиз. Бундан аввалроқ эса, таъвилга олиб борувчи манҳажнинг, ёки баёни юқорида ўтганидек луғавий ҳукм тақозосига кўра, ёхуд унинг билан хослаш ва муқайяд қилиш дуруст бўлган шаръий далил тақозосига кўра бўлишилигини ҳам билиб олган эдик. Мазкур маълумотларга биноан, хосланган ом таъвил қилинган лафзлар туркумидан ҳисобланади. Шунингдек, бошқа насс далолати ила қайд қилинган мутлақ ҳам муқайяд саналади.

Менимча юқоридаги мисоллар ва маълумотлар баҳсимиз учун кифоя қиласди. Мисоллар билан танишиб чиқиш мобайнида бизларга қуидаги нарсалар равshan бўлмоқда. Ислом шариати уламолари ва ушбу дийн имомлари орасида унга иттифоқ қилинган ва у ҳақида ихтилоф қилинган нарсалар мавжуд. Бу нарсалар эътиқодий масалаларга оидми, ёки сулук фиқҳи ва ҳукмларига доирми, бунинг аҳамияти йўқдир. Муҳим бўлган нарса шулки, бу масалалар барчаси мана шу жамловчи манҳаж табиати тақозоси ва унинг воқеълиги талаблари ёрдамида, унинг сояси остида юзага келди.

Муттафақ нуқталарга диққат эътиборларимизни қаратиш эҳтиёжи йўқдир, чунки у асл бўлиб, ҳар қанча ижтиҳод қилинмасин уни ўзгартириб бўлмайди. Аммо биз диққат эътиборларни, юқоридаги мисоллар орқали кўриб чиқкан ихтилоф ва унинг омиллари ҳамда сабабларига қаратмоқчимиз.

Юқоридаги масалаларда иккала мухолиф тарафлар томонидан айрим ихтилофлар содир бўлганлиги ҳеч кимга сир эмас. Аммо ўша ихтилофларнинг сабаби сифатида, биз уларнинг ўша чизиб қўйилган, бироз аввал қисқача баён қилиб ўтилган манҳаждан четга чиқиб кетганликлари, дея тасаввур қила оламизми?

Йўқ, асло биз бундай тасаввур қилолмаймиз. Чунки улар тарафидан содир бўлган ихтилофлар ўша манҳаж доираси ичидаги бўлиб ўтган. Улар ўша манҳажни татбиқ қилиш, ҳукмларини амалга ошириш йўлида мана шу ихтилофларга кириб қолдилар. Бу сўзларимиз тасдиқини аввалги мисолларда кўриб чиқдик.

Демак, хулоса қилиб айтадиган бўлсак, қани айтингчи, биз ихтилоф қилган иккала тарафдан қай бирини ҳақ йўлдан ташқарига чиқиб кетган, дея туҳмат қилишга ҳаққимиз борми? Юқоридаги сабабларга кўра ихтилоф қилган зотларни, унга эргашиш вожиб бўлган манҳаж чегараларидан ташқарига чиқиб кетган, дейишимиз мумкинми? Қайси асос ва қайси қонунга биноан мана шундай ҳукм чиқазиш мумкин? Бераётган ҳар бир ҳукмида холисликни даъво қилаётган ким борки, у шундай ҳукм беришга журъат қила олсин?

Туҳмат қилинаётган, балки манҳаждан ташқарига чиқишида айбланаётган гуруҳнинг, ўз муҳолифи бўлган тарафини ҳам ҳудди ўзларига қўйилаётган ана шу айб билан айблашдан нима манъ қила олади? Агар бундай қилиш мумкин бўлса, у ҳолда, туҳмат қилинаётган гуруҳ ҳам муҳолиф тарафни ҳақдан юз ўғирганлик ва манҳаждан четга чиқишида айблаши мумкинку!

Ҳар иккала тараф ҳам бир-бирларига қарши бундай айблов ҳукмларини чиқазишига ҳақлари йўқ эканлиги, барчага маълумдир. Чунки ҳар иккала тараф ҳам, айнан бир манҳаж доираси ичидаги ҳаракатланмоқда. Уларнинг ихтилоф қилган нуқталарига келсак, манҳаж қоидаларининг ўзи мана шу ихтилофларни тақозо қиласди. Ёки бошқача қилиб айтганда, бу манҳаж қоидалари мужтаҳидлар ихтилоф қилган ўринларда умуман иттифоқ омилларини мукаммал қилиш ва ихтилоф тирқишлиарни умуман ёпиб ташлаш кафолатини беролмайди. Ҳолатнинг бундай тус олишида Аллоҳ таолонинг улкан ҳикматлари бордир. Инсофли ҳар бир оқил буни англаб олишдан ожиз эмас.

Бизнинг “бу ижтиҳодий масаладир” сўзимизнинг маъноси мана шудир. Яни, ҳукмлар далиллари эҳтимоллар ва гумонли ўринлардан холи эмасдир. Бундай эҳтимолли масалалар ақидавий ва сулукий ҳукмлар соҳасида мавжуд ва кенг тарқалган. Шориънинг ўзи буни эътироф этган, уламолар ва тадқиқотчилар бундай ихтилофлар сабабидан уларга ҳеч қандай зарар йўқ эканлигига қалблари хотиржам бўлган. Бундай ихтилофлар маломат қилинмасдан, аксинча ҳар иккала тараф ҳам савобга эга бўлиши, ажрга мұяссар бўлиши икки шайх тарафидан Мустафо с.а.в дан муттафақ ҳолда ривоят қилингандир. Ҳадисда шундай дейилади: “

Ҳоким ҳукм қилаётган пайт, (ҳақийқатни топиш учун) жидду жаҳд қилса ва тӯғри топса, бас унга икки ажр бордир. Ҳато кетса, унга бир ажр (берилади)."

Сизда, "хўш, модомики ихтилофларга тамомила барҳам бериш чорасиз экан, у ҳолда манҳажнинг нима кераги бор?" деган савол пайдо бўлиши мумкин. Бунга жавобан биз: "ушбу манҳажга амал қилишнинг фойдаси, маҳмуд раъй ва мазмум раъй орасини осонликча ажратиб олишда яққол намоён бўлади. Зоро, маҳмуд раъй ушбу манҳаж қоида ва ҳукмлари соясида юради, мазмум раъй эса, унинг қоидаси ва ҳукмларидан четда юради." деймиз. Манҳажга амал қилиш борасида, масалаларнинг муҳталаф ёки муттафақ бўлишининг ҳеч қандай аҳамияти йўқдир.

Биринчи турдаги раъйлар, яъни, манҳаж қоидалари ва ҳукмлари асосида бўлган раъйлар мақбулдир. Бу раъйлар бизнинг ижтиҳодимизга мувофиқ келадими ёки йўқми, бунинг фарқи йўқ. Бунинг маъноси шулки, "бизнинг ижтиҳодимизга мувофиқ келмаган ижтиҳодларга эргашмаймиз ва уларни ўзимиз ҳақимизда тӯғри санамаймиз. Лекин, биз айни дамда, бу ижтиҳод соҳиби ўзи учун мақбул узр топган ва у имкони қадар зиммасида вожиб бўлган вазифани адo қилган, деб биламиз. Ўзимиз ҳақимизда ҳам ҳудди шундай мулоҳаза қиласиз. Яъни, "биз зиммамизга юкланган вазифани адo қилдик, биз тӯғри деб билган нарсага эргашиб ўзимиз учун мақбул узрга эга бўлдик". Мана шу зикр қилингандарга биноан, ҳар иккала тараф ҳам бир-бирларини фосиқлик, бидъатчилик ёки ҳақдан тойиб кетишда айблашлари жоиз эмас. Ихтилоф қилувчилар қайси табақага ёки қайси асрга мансуб бўлсалар ҳам, сўз мана шудир.

Иккинчи турдаги раъй, ҳам умумий, ҳам муфассал кўринишда ботил ва тарқ қилингандир. Бунинг сабаби, унинг бошбошдоқлиги ва тафсир ҳамда ижтиҳод қоидаларига риоя қилмаслигидадир. Сўнгра, бу тарздаги бузуқ раъй эгаларининг бузуқ раъйлари гуноҳ ва дийний хавфу хатарлари жиҳатидан бир-бирларидан тафовут қиласи. Бузуқ раъйлар орасидаги тафовут бидъатчиликдан бошланиб, фисқ ва куфр билан ниҳояланади. Гуноҳларнинг даражаси, ўша раъй эгасининг содир этган залолати ва эътиқод ҳамда сулукда келтириб чиқазган оқибатларига кўрадир. Бундай бузуқ раъй эгалари ва унга амал қилувчилар қайси табақадан бўлмасин, қайси асрга мансуб бўлмасин, бу жиҳатларнинг эътибори йўқдир.

Демак, ўз эътиқоди ва сулукида мана шу манҳаж йўлига риоя қилган киши аҳли суннат вал жамоатдан ҳисобланади. У, Аллоҳнинг фазли ва тавфийқи ила, ҳидоят ва рушд йўлларида сайр қилаётган бўлади. Модомики, киши

мана шу йўсинда ҳаёт кечираётган экан, унинг илк аср вакили, бу умматнинг салафи бўлиши ёки улар ортидан келган халаф бўлишининг фойда ёхуд зарари йўқдир. Киши салаф ёки халаф бўлишидан қатий назар, модомики у бу манҳажга амал қилмаса, фикрининг жиловини бўш қўйиб юборса, у муттафақ ва муҳталаф қоидалар ҳамда шартлардан узоқ ҳолда ўзи учун ўзи хоҳлагандек, ўзи истагандек эътиқод ва шариат тузиб олса, демак у суннат ва жамоатдан ташқарига чиқсан, Аллоҳнинг йўлидан четга оғган ҳисобланади. Энди унга унинг салаф ёки халаф бўлиши ҳеч қандай фойда бермайди.

Бу мазкур ҳақийқат шундоқ ҳам ошкора ва равшандир. Аммо шундай бўлсада, биз кейинги бобни битишга ҳаракат қилмоқчимизки, унда бу ҳақийқат янада равшанлашади. Биз бу бобда, тушуниш осонлашиши учун ҳарфлар устига нуқталар қўйиб чиқамиз, назарий, очиқ-ойдин баёндан воқеъликдаги жонли, реал татбиқотга ўтамиз. Бундан кўзланган мақсад, токи зеҳнларга гоҳида ундан турли васвасалар сизиб кирадиган ёки унинг қаршисида ҳақ билан ботил аралашиб кетадиган ҳар бир сарҳадни беркитиш. Ёрдам сўраладиган ягона зот -Аллоҳдир.

[1] Суютий р.а нинг “ал-Музҳир” асарига қаранг

[2] “ал-Хосаис”га қаранг

[3] “Усул ал-Сарахсий” 1жузъ; 190 бетга қаранг.

[4] Суютийнинг “ал-Музҳир” асарига қаранг.

[5] Усул Сарахсий ва Ғаззолийнинг “ал-Мустасфа”сига қаранг.

[6] ибн Ҳожиб шарҳи; Ғаззолийнинг “ал-Мустасфа”сига қаранг.